શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો એ વખતે એમના મનમાં કયા ભાવ હતા? મનના બધા જ ભાવ કહી શકાતા નથી, કેટલાક કહી શકાય છે, કેટલાક ભાવ-ભંગિથી વ્યક્ત થાય છે અને બાકીના પૂર્ણપણે ક્રિયાત્મક છે-એને કોઈ પથિક ચાલીને જ જાણી શકે. શ્રીકૃષ્ણ જે સ્તર પર હતા, તે સ્તર સુધી ક્રમશઃ ચાલીને એ જ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર મહાપુરુષ જ જાણે છે કે ગીતા શું કહે છે. એ ગીતાનું પુનરાવર્તન જ નથી કરતા, પણ એમના ભાવ પણ દર્શાવે છે; કારણ કે જે દૃશ્ય શ્રીકૃષ્ણની સામે હતું એ જ એ વર્તમાન મહાપુરુષની સમક્ષ પણ હોય છે. તેથી એ જુએ છે. એ દેખાડશે, તમારામાં જાગૃતિ પણ લાવી દેશે, એ પથ પર ચલાવશે પણ ખરા.

પૂજ્ય પરમહંસજી મહારાજ પણ એ જ સ્તરના મહાપુરુષ હતા. એમની વાણી તથા અન્તઃ પ્રેરણાથી ગીતાનો જે અર્થ મળ્યો એનું જ સંકલન 'યથાર્થ ગીતા' છે.

સ્વામી અડગડાનંદ

ગીતા એ માનવમાત્રનું ધર્મશાસ્ત્ર છે

- મહર્ષિ વેદવ્યાસ

શ્રી કૃષ્ણકાલીન મહર્ષિ વેદવ્યાસ પૂર્વે કોઈ પણ શાસ્ત્ર પુસ્તકરૂપે ઉપલબ્ધ નહોતું. શ્રુતજ્ઞાનની આ પરંપરા એમણે તોડી. એમણે ચાર વેદ, બ્રહ્મસૂત્ર, મહાભારત, ભાગવત તથા ગીતા જેવા ગ્રંથોમાં પૂર્વસંચિત ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનરાશિનું સંકલન કર્યું. અંતમાં એમણે પોતે જ નિર્ણયાત્મક સૂરમાં કહ્યું, **'સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનન્દન'** - બધા જ વેદોના પ્રાણ, ઉપનિષદોનો પણ સાર એક માત્ર ગીતા છે. આ પ્રામાણને, આ સારને ગોપાલ શ્રીકૃષ્ણે દોહ્યો અને અશાંત જીવોને પરમાત્માનાં દર્શન અને સાધનાની સ્થિતિ સુધી, શાશ્વત શાંતિ સુધી પહોંચાડ્યા ! આ મહાપુરુષે પોતાની કૃતિઓમાંથી ગીતાને શાસ્ત્ર એવી સંજ્ઞા આપી અને સ્તુતિ કરી કહ્યું, **'ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા'.** 'ગીતાનો ખૂબ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો. એને હૃદયમાં ધારણ કરવી, આ પદ્મનાભ ભગવાનના શ્રીમુખેથી નિઃસૃત થયેલી વાણી છે. ગીતા સિવાય અન્ય કોઈ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા જ નથી !'

ગીતાનો સારાંશ આ શ્લોકમાં પ્રગટ થાય છે.

'એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્ર ગીતમ્, એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ ।
એકો મંત્રસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ, કર્મોપ્યેકો તસ્ય દેવસ્ય સેવા ॥'

દેવકીપુત્ર ભગવાને શ્રીમુખેથી જેનું ગાન કર્યું તે જ એક શાસ્ત્ર છે અને તે છે ગીતા ! પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એક જ દેવ છે અને તે છે શ્રીકૃષ્ણ ! આ ગીતામાં જે સત્યનું નિરૂપણ કર્યું છે તે છે આત્મા ! આત્મા સિવાય કશું પણ શાશ્વત નથી. આ ગીતામાં એ મહાયોગેશ્વરે શાનો જાપ કરવો એના પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો ! એમણે કહ્યું, **'ઓમ્ !'** 'અર્જુન, ઓમ્ એ અક્ષય પરમાત્માનું નામ છે ! એનો જાપ કર અને મારું ધ્યાન ધર !' પરમદેવ એક પરમાત્માની સેવા કરવી એમ મેં ગીતામાં આલેખ્યું છે, કારણ એ જ ધર્મ છે. આને શ્રદ્ધાથી તારા હૃદયમાં ધારણ કર !' અસ્તુ.

આરંભથી જ ગીતા આપણું શાસ્ત્ર છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં હજારો વર્ષ પછી એમના અનુગામી મહાપુરુષોએ માત્ર ઈશ્વરને જ સત્ય તરીકે જાણ્યા અને તેઓ જ ગીતાના સંદેશવાહકો છે. ઈશ્વર દ્વારા જ લૌકિક તથા પારલૌકિક સુખની કામના ફળે છે. ઈશ્વરનો ડર રાખવો, અન્ય કોઈને ઈશ્વર ન માનવા, આ બધું તો મહાપુરુષોએ એમના ઉપદેશમાં કહ્યું, પરંતુ ઈશ્વરીય સાધના, ઈશ્વર સુધીનું અંતર પાર કરવું એ માત્ર ગીતામાં જ સાંગોપાંગ અને ક્રમબદ્ધ રીતે સંકલિત છે ! ગીતા દ્વારા સુખ-શાંતિ તો મળે જ છે, પરંતુ ગીતા તો અક્ષય અનામય પદ પણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ માટે ગીતાની ગૌરવાન્વિત 'યથાર્થ ગીતા' વાંચવી રહી !

જોકે વિશ્વમાં સર્વત્ર ગીતા સમાદર પામી છે, એ કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં સ્થાન નથી પામી કારણ કે ધર્મ અથવા સંપ્રદાય કોઈ ને કોઈ રૂઢિમાં જકડાયેલા છે. ભારતમાં પ્રગટ થયેલી ગીતા વિશ્વમનીષાની ધરી છે અને તેથી જ એને રાષ્ટ્રીય શાસ્ત્રનું સન્માન આપી ઊંચ-નીચના ભેદ તથા પરસ્પરની વેરભાવના ભૂલી, સંપૂર્ણ વિશ્વની પીડિત જનતાને શાંતિપ્રદાન કરવાના પ્રયાસમાં લીન થઈ જવું જોઈએ !

ૐ

પ્રાચીનકાળથી લઈ આધુનિક મનીષીઓ દ્વારા અપાયેલ સંદેશનો તિથિવાર ક્રમાનુસાર :

[શ્રી પરમહંસ આશ્રમ, જગતાનંદ, ગ્રા. પો. બરૈની, કછવા જિલ્લા મિર્ઝાપુર (ઉ.પ્ર.)માં સ્વામીશ્રી અડગડાનંદજીએ પોતાના નિવાસની સીમાના પ્રવેશ-દ્વાર નજીક આ સમયાનુક્રમને ગંગા દશેરા(સં. ૧૯૯૩)ના પવિત્ર દિને બૉર્ડ પર અંકિત કરાવ્યો]

॥ વિશ્વગુરુ ભારત ॥

- **વૈદિક ઋષિ**-(અનાદિ કાળ-નારાયણ સૂક્ત)
  કણેકણમાં વ્યાપ્ત બ્રહ્મ જ સત્ય છે. એને જાણ્યા સિવાય મુક્તિનો અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી.
- **ભગવાન શ્રીરામ**-(ત્રેતા-લાખો વર્ષ પૂર્વ-રામાયણ)
  એક પરમાત્માની ભક્તિ વગર જે કલ્યાણની ઈચ્છા રાખે છે તે મૂર્ખ છે.
- **યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ**-(૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ - ગીતા)
  પરમાત્મા જ સત્ય છે. ચિંતન કરવાથી એ સનાતન બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવ છે. દેવ-દેવીઓની પૂજા તો ખરેખર મૂર્ખાઈ છે.
- **મહાત્મા-મૂસા**-(૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ - યહૂદી ધર્મ)
  તમે ઈશ્વરમાંથી શ્રદ્ધા કાઢી નાખી-મૂર્તિની સ્થાપના કરી-આનાથી ઈશ્વર નાખુશ છે. પ્રાર્થનામાં ચિત્ત પરોવો.
- **મહાત્મા જરથુષ્ટ્ર**-(૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વ- પારસી ધર્મ)
  અહુરમજદા -(ઈશ્વર)ની ઉપાસના દ્વારા હૃદયસ્થિત વિકારોનો નાશ કરો, દુઃખનું કારણ આ વિકારો જ છે.
- **ભગવાન મહાવીર** - (૨૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે - જૈન ગ્રંથ)
  આત્મા જ સત્ય છે. કઠોર તપસ્યા દ્વારા આ જ જન્મમાં એને જાણી શકાય છે.

- **ગૌતમ બુદ્ધ** - (૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ - મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર)
  માં એ અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. આ પદ પૂર્વ મહર્ષિઓએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ જ મોક્ષ છે.
- **જિસસ ક્રાઇસ્ટ** - (૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ - ખ્રિસ્તી ધર્મ)
  ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ પ્રાર્થના દ્વારા થાય છે. મારે એટલે કે સદ્‌ગુરુને શરણે આવો. આમ કરવાથી તમે ઈશ્વરના પુત્ર કહેવાશો.
- **હઝરત મહમ્મદસાહેબ** - (૧૪૦૦ વર્ષ પૂર્વ - ઇસ્લામ ધર્મ)
  'લા ઇલાહ ઇલ્લલ્લાહ મહમ્મદુર્ રસૂલલ્લાહ' - કણ-કણમાં વ્યાપ્ત ખુદા (ઈશ્વર) જ પૂજનીય છે. મહમ્મદ અલ્લાહ (ઈશ્વર)નો સંદેશવાહક છે.
- **આદિ શંકરાચાર્ય** - (૧૨૦૦ વર્ષ પૂર્વ)
  જગત મિથ્યા છે. સત્ય છે કેવળ હરિ અને એનું નામ !
- **સંત કબીર** - (૬૦૦ વર્ષ પૂર્વ)
  ''રામ નામ અતિ દુર્લભ ઔરન તે નહિ કામ ।
  આદિ મધ્ય ઔર અંતહું રામહિં તે સંગ્રામ ॥''
  રામ-નામનો જપ કરો એ જ કલ્યાણપ્રદ છે ।
- **ગુરુ નાનક** - (૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ)
  'એક ઓકાંર સદ્‌ગુરુ પ્રસાદિ' એક ઓંકાર જ સત્ય છે, પરંતુ આ ઓંકાર સદ્‌ગુરુની કૃપાનો પ્રસાદ છે.
- **સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી** - (૨૦૦ વર્ષ પૂર્વ)
  અજર, અમર, અવિનાશી એક પરમાત્માની ઉપાસના કરો. આ ઈશ્વરનું પ્રમુખ નામ ઓમ્ છે.
- **સ્વામીશ્રી પરમાનંદજી** - (૧૯૧૧-૧૯૬૯)
  ભગવાનની જ્યારે કૃપા વરસે છે ત્યારે શત્રુ પણ મિત્ર બની જાય છે, વિપત્તિ સંપત્તિ થઈ જાય છે. ભગવાનની દૃષ્ટિ પ્રત્યેક દિશામાં હોય છે.

અનન્તશ્રી વિભૂષિત, યોગીરાજ, યુગપિતામહ,

પરમપૂજ્ય શ્રી સ્વામી પરમાનન્દજી

શ્રી પરમહંસ આશ્રમ અનુસુઈયા (ચિત્રકૂટ)

ના

પરમ પાવન ચરણોમાં

સાદર સમર્પિત - અંતઃપ્રેરણા

ગુરુ-વંદના

॥ ૐ શ્રી સદ્‌ગુરુદેવ ભગવાનની જય ॥

જય સદ્‌ગુરુદેવં, પરમાનન્દં, અમર શરીરં અવિકારી ।
નિર્ગુણ નિર્મૂલં ધરિ સ્થૂલં, કાટન શૂલં ભવભારી ॥

સૂરત નિજ સોહં, કલિમત ખોહં, જનમન મોહન છવિભારી ।
અમરાપુર વાસી, સબ સુખરાશી, સદા એકરસ નિર્વિકારી ॥

અનુભવ ગમ્ભીરા, મતિ કે ધીરા, અલખ ફકીરા અવતારી ।
યોગી અદ્વૈષ્ટા, ત્રિકાલ દ્રષ્ટા, કેવલપદ આનન્દકારી ॥

ચિત્રકૂટહિ આયો, અદ્વૈત લખાયો, અનુસૂઈયા આસન મારી ।
શ્રી પરમહંસ સ્વામી, અન્તર્યામી, હૈં બડનામી સંસારી ॥

હંસન હિતકારી, જગ પગુધારી, ગર્વ પ્રહારી ઉપકારી ।
સત્-પંથ ચલાયો, ભરમ મિટાયો, રુપ લખાયો કરતારી ॥

યહ શિષ્ય હૈ તેરો, કરત નિહોરો, મોપર હેરો પ્રણધારી ।
જય સદ્‌ગુરુ.....ભારી ॥

વંદના

ભવસાગર-તારણ કારણ હૈ, રવિનન્દન-બન્ધન-ખંડન હૈ
શરણાગતિ કિંકર ભીત મને, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

હ્યદિ-કન્દર-તામસ-ભાસ્કર હે, તુમ વિષ્ણુ પ્રજાપતિ શંકર હે
પરબ્રહ્મ પરાત્પર વેદ ભણેં, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

મન-વારણ-કારણ અંકુશ હે, નર ત્રાણ કરે હરિ ચાક્ષુષ હે
ગુણ-ગાન-પરાયણ દેવગણે, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

કુલ કુણ્ડલિની તુમ ભંજક હે, હૃદિ-ગ્રન્થ વિદારણ કારણ હે
મહિમા તમ ગોચર શુદ્ધ મને, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

અભિમાન-પ્રભાવ-વિમર્દક હે, અતિ હીન જને તુમ રક્ષક હે
મન-કંપતિ-વંચિત-ભક્તિ-ઘને, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

રિપુસૂદન મંગલનાયક હે, સુખશાન્તિ-વરાભય દાયક હે
ભય-તાપ હરે તવ નામ ગુણે, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

તવ નામ સદા સુખ-સાધક હે, પતિતાધમ-માનવ પાવક હે
મન માનસ ચંચલ રાત્રિ દિને, ગુરુદેવ દયા કર દીન જને.

જય સદ્‌ગુરુ ! ઈશ્વર પ્રાપક હે ! ભવરોગ-વિકાર વિનાશક હે
મન લીન રહે તવ શ્રી ચરણે, ગુરુદેવ દયા કર નિજ જને.

॥ ૐ શ્રી સદ્‌ગુરુદેવ ભગવાન કી જય ॥

ધર્મ-સિદ્ધાંત – એક

(૧) સૌ પ્રભુના પુત્ર

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५/७॥

બધાં માનવ પ્રભુનાં બાળકો છે.

(૨) માનવશરીરની સાર્થકતા –

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥९/३३॥

સુખરહિત, ક્ષણભંગુર પરંતુ દુર્લભ માનવ શરીરને મેળવીને મારું ભજન કર અર્થાત્ ભજનનો અધિકાર મનુષ્ય શરીરધારીને છે.

(૩) માનવની કેવળ બે જાતિ –

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवी विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥१६/६॥

માનવ ફક્ત બે પ્રકારના છે : દેવતા અને દાનવ. જેના હૃદયમાં દૈવી સંપત્તિ કાર્ય કરે છે તે દેવતા તથા રાક્ષસી સંપત્તિ કાર્ય કરે છે તે રાક્ષસ. ત્રીજી કોઈ જાતિ દુનિયામાં નથી.

(૪) દરેક ઈચ્છા ભગવાન પાસેથી મળે –

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकम्
अश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥९/२०॥

મને ભજીને લોકો સ્વર્ગ સુધીની ઇચ્છા કરે છે. હું તેમને આપું છું. બધું પ્રભુ પાસેથી મળે છે.

(૫) **ભગવાનના શરણથી પાપોનો નાશ –**

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्य पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥४/३६॥

સંપૂર્ણ પાપીઓથી વધારે પાપ કરવાવાળા પણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી નિઃસંદેહ પાર ઊતરે છે.

(૬) **જ્ઞાન –**

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानर्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१३/११॥

આત્માના આધિપત્યમાં આચરણ, તત્ત્વના અર્થરૂપ મારા ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન જ્ઞાન છે અને એનાથી વિપરીત જે કંઈ પણ છે, તે અજ્ઞાન છે. તેથી ભગવાનની પ્રત્યક્ષ જાણકારી તે જ્ઞાન છે.

(૭) **ભજનનો અધિકાર સૌને –**

अति चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥९/३०-३१॥

અત્યંત દુરાચારી પણ મારું ભજન કરવાથી તરત ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને હંમેશ રહેતી, શાશ્વત શાન્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેથી ધર્માત્મા હંમેશ ભગવાન પ્રત્યે સમર્પિત છે.

(૮) **ભગવત્પથમાં બીજનો નાશ નહિ –**

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥२/४०॥

આ આત્મદર્શનની ક્રિયાનું થોડું આચરણ પણ જન્મમરણના મહાન ભયથી ઉદ્ધાર કરનારું છે.

(૯) **ભગવાનનો વાસ –**

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥१८/६१॥

ભગવાન બધાં ભૂત, પ્રાણીઓનો હૃદયમાં રહે છે.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥१८/६२॥
સંપૂર્ણ ભાવથી આ એક પરમાત્માના શરણમાં જાઓ, જેમની કૃપાથી તું પરમશાન્તિ, શાશ્વત પરમધામ પામીશ.

(૧૦) **યજ્ઞ –**
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥४/२७॥
સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોના આ વ્યાપારથી મનની ચેષ્ટાઓના જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયેલ આત્મામાં સંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં હવન કરે છે.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्धवा प्राणायामपरायणाः ॥४/२९॥
ઘણા યોગીઓ શ્વાસનું પ્રશ્વાસમાં હવન કરે છે અને ઘણા પ્રશ્વાસનું શ્વાસમાં, તથા અવસ્થા ઉન્નત હોય ત્યારે શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિ રોકીને પ્રાણાયામપરાયણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે યોગસાધનાની વિશેષ પ્રકારની વિધિને યજ્ઞ કહે છે. તે યજ્ઞને કાર્યરૂપ આપવું તે કર્મ છે.

(૧૧) **યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર –**
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥४/३१॥
યજ્ઞ ન કરવાવાળાને ફરીથી મનુષ્યદેહ નથી મળતો અર્થાત્ જેને મનુષ્યદેહ મળેલ છે તે સર્વને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે.

(૧૨) **ભગવાનને જોઈ શકાય છે –**
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥११/५४॥
અનન્ય ભક્તિ દ્વારા હું પ્રત્યક્ષ જોવા-જાણવા તથા પ્રવેશ કરવા માટે પણ સુલભ છું.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२/२९॥
આ અવિનાશી આત્માને કોઈ વિરલા જ આશ્ચર્યથી જુએ છે અર્થાત્ આ પ્રત્યક્ષ દર્શન છે.

(૧૩) **આત્મા જ સત્ય છે, સનાતન છે. –**
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२/२४॥
આત્મા જ સત્ય છે. આત્મા જ સનાતન છે.

(૧૪) **વિધાતા અને તેનાથી ઉત્પન્ન સૃષ્ટિ નશ્વર છે. –**
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥८/१६॥
બ્રહ્મા અને તેનાથી નિર્મિત સૃષ્ટિ, દેવતા અને દાનવ દુઃખોની ખાણ, ક્ષણભંગુર અને નશ્વર છે.

(૧૫) **દેવપૂજા –**
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥७/२०॥
કામનાઓથી જેમની બુદ્ધિ આક્રાન્ત છે એવા મૂઢ બુદ્ધિવાળા પરમાત્મા સિવાય અન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે.

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥९/२३॥
દેવતાઓની પૂજા કરવાવાળા મારી પૂજા કરે છે, પરંતુ તે પૂજન અવિધિપૂર્વક છે તેટલા માટે નષ્ટ થઈ જાય છે.

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥१७/६॥
સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા દેવતાઓને પૂજે છે. પરંતુ એવા પૂજવાવાળાને પણ તું રાક્ષસ જાણ

(૧૬) અધમ –

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्तां कामरागबलान्विताः ॥१७/५॥

જે યજ્ઞથી નિયત વિધિ છોડીને કલ્પિત વિધિઓથી પૂજન કરે છે તે ક્રૂર કર્મી, પાપાચારી તથા માનવોમાં અધમ છે.

(૧૭) નિયત વિધિ શું છે ? –

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥८/१३॥

જે અક્ષય બ્રહ્મનો પરિચાયક છે, એનો જપ તથા મારું – પરમાત્માનું સ્મરણ તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષના સંરક્ષણમાં ધ્યાન.

(૧૮) શાસ્ત્ર –

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५/२०॥

શાસ્ત્ર ગીતા છે.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥१६/२४॥

કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના નિર્ધારણમાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે એથી ગીતામાં નિર્ધારિત વિધિથી આચરણ કરવું.

(૧૯) ધર્મ –

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरणं व्रज ॥१८/६६॥

ધાર્મિક ઊથલપાથલને છોડી એકમાત્ર મારા જ શરણમાં આવ. અર્થાત્ માત્ર ભગવાન પ્રતિ પૂર્ણ સમર્પણ જ ધર્મનું ફળ છે. તે પ્રભુને પામવાની નિયત વિધિ જ ધર્મ ચિત્રણ છે. (અ. ૨, શ્લો. ૪) અને જે તે કહે છે તે અત્યંત પાપી પણ શીઘ્ર ધર્માત્મા થઈ જાય છે. (અ. ૯, શ્લો. ૩૦)

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥१४/२७॥

તે અવિનાશી બ્રહ્મનો, અમૃતનો, શાશ્વત ધર્મનો અને અખંડ એકરસ આનંદનો હું જ આશ્રય છું અર્થાત્ પરમાત્માસ્થિત સદ્‌ગુરુ જ તે સર્વનો આશ્રય છે.

નોંધ : (વિશ્વના બધા ધર્મોની સત્યધારા ગીતાનું જ પ્રસારણ છે.)

પુરોવચન

ગીતા પર સેંકડો ટીકાઓ લખાઈ ચૂકી છે. વળી, એમાં પચાસ જેટલી ટીકાઓ તો કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે. એટલે ગીતા પર હવે નવી ટીકા લખવાની વાસ્તવમાં કોઈ આવશ્યકતા જણાતી નથી. ઉપરાંત ગીતા વિષે સેંકડોની સંખ્યામાં જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે. અલબત્ત, એ સૌની આધારશીલા ગીતા જ છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે તો કોઈ એક જ વાત કહી હશે. તો પછી આ મતભેદ શાનો ? હકીકતમાં, વક્તા એક જ વાત કહે છે, પરંતુ દશ શ્રોતા બેઠા હોય તો દશે દશ અલગ અલગ અર્થ ગ્રહણ કરે છે. વ્યક્તિની બુદ્ધિ પર રજસ્-તમસ્ અને સત્ત્વ ગુણોનો જેટલા પ્રમાણમાં પ્રભાવ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે તે સ્તરથી તે વાતને પકડે, એનાથી (એની માનસિક ભૂમિકાથી) આગળ એને કંઈ સમજાતું નથી. આ સંજોગોમાં મત-મતાંતરો હોવા એ સ્વાભાવિક ઘટના છે.

આવા ભિન્ન ભિન્ન મત અને વાદ અને ક્યારેક તો એક જ સિદ્ધાંત અલગ અલગ સમય-કાળ અને અલગ અલગ ભાષાઓમાં વ્યક્ત કરવાથી સાધારણ માનવી સંશયમાં પડી જાય છે. અલબત્ત, અનેક ટીકાઓની વચ્ચે સત્યની ધારા તો વહેતી રહે જ છે. શુદ્ધ અર્થવાળું કોઈ એક પુસ્તક હજારો ટીકાઓની વચ્ચે રાખવામાં આવે તો એમાં યથાર્થ કયું એની પરખ કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. વર્તમાન કાળમાં ગીતા વિષે ઘણી ટીકાઓ લખાઈ છે. તે દરેક પોતાની સત્યતાની ઘોષણા કરે છે. પરંતુ ગીતાના શુદ્ધ અર્થથી તે ઘણી દૂર છે. બેશક, કેટલાક મહાપુરુષો ક્યારેક સત્યને સ્પર્શ્યા પણ છે પરંતુ કોઈક કારણસર તેઓ તે સત્યો સમાજ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી શક્યા નથી.

શ્રીકૃષ્ણનો હેતુ હૃદયગત ન કરી શકવાનું મૂળ કારણ તો એ છે કે તે એક યોગી હતા. શ્રીકૃષ્ણ જે સ્તરેથી વાત કરે છે, ક્રમશઃ ત્યાં સુધી પહોંચીને, એ સ્તરે ઊભા રહેનાર કોઈ મહાપુરુષ જ અક્ષરશઃ બતાવી શકે કે શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે એમના મનોગત ભાવ કેવા હતા ? વળી બધા મનોગત ભાવ કહી શકાતા પણ નથી. કેટલાક ભાવ કથનમાં અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે. કેટલાક હાવભાવ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. બાકીના પર્યાપ્તપણે ક્રિયાત્મક હોય છે – એને તો પથિક ત્યાં સુધી પહોંચીને જ સમજી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ જે સ્તરે ઊભા હતા, ક્રમશઃ ત્યાં સુધી પહોંચીને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર મહામના માનવી જ જાણી શકે કે ગીતા શું કહે છે ? આવા મહામાનવ કેવળ ગીતાના શ્લોકનું રટણ કરતા નથી, પરંતુ એના ભાવો પણ વ્યક્ત કરે છે, કેમકે જે દૃશ્ય શ્રીકૃષ્ણની સામે હતું તે જ આ વર્તમાન મહાપુરુષ સમક્ષ પણ ખડું થાય છે. આથી જે જુએ છે, પોતાનામાં જાગ્રત કરી દે છે, અને એ પથ પર પ્રેરિત પણ કરે છે.

પૂજ્ય શ્રી પરમહંસજી મહારાજ આવી સ્થિતિએ પહોંચેલા મહાપુરુષ હતા. એમની વાણી તથા અંતઃપ્રેરણાથી ગીતાનો જે અર્થ સાંપડ્યો એનું સંકલન એ જ આ 'યથાર્થ ગીતા' છે. એમાં અમારું પોતાનું કંઈ નથી. આ ક્રિયાત્મક છે. સાધન અપાવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આ જ પરિધિમાંથી પસાર થવું પડશે. જ્યાં સુધી તે આનાથી બહાર હશે ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ છે કે તે કોઈ સાધન તો નથી જ કરતો અને છતાંયે તે કોઈ કેડી તો પાડે જ છે. આથી એણે કોઈ મહાપુરુષનો આશ્રય લેવો જોઈએ, કેમકે શ્રીકૃષ્ણે કોઈ ભિન્ન સત્ય તો દર્શાવ્યું નથી. **ऋषिभिर्बहुधा गीतं** ઋષિઓએ અનેક રીતે જેનું ગાન કર્યું છે તે જ હું કહી રહ્યો છું. શ્રીકૃષ્ણે એમ પણ કહ્યું નથી કે આ જ્ઞાન માત્ર હું જ જાણું છું અથવા માત્ર હું જ બતાવીશ. ઊલટું એમણે તો કહ્યું કે, 'કોઈ તત્ત્વદર્શી પાસો જાઓ. નિષ્કપટ ભાવથી તેમની સેવા કરો અને તે જ્ઞાન મેળવો.' શ્રીકૃષ્ણે મહાપુરુષોએ શોધેલા સત્યને જ ખુલ્લું કર્યું છે.

ગીતા સરળ – સમજી શકાય તેવી સંસ્કૃત ભાષા છે. કેવળ અન્વયાર્થ જ લેવામાં આવે તો મોટા ભાગની ગીતા તમે જાતે સમજી શકો. પરંતુ

તમે તેનો યથાતથ અર્થ ગ્રહણ કરતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, 'યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે.' આમ છતાં તમે કહો છો કે ખેતી કરવી કર્મ છે. યજ્ઞની વાત સમજાવતાં એમણે કહ્યું કે યજ્ઞમાં ઘણા યોગીજનો પોતાનો પ્રાણ અપાનમાં હોમી દે છે, જ્યારે ઘણા અપાનને પ્રાણમાં હોમે છે. ઘણા યોગીઓ પ્રાણ-અપાન બન્નેને રોકીને પ્રાણાયામપરાયણ થઈ જાય છે. ઘણા યોગીઓ ઇન્દ્રિયોની તમામ પ્રવૃત્તિઓને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. આમ શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસનું ચિંતન યજ્ઞ છે. શાસ્ત્રકારે સ્વયં યજ્ઞ વિશે દર્શાવ્યું. આમ છતાં તમે કહો છો કે વિષ્ણુના નિમિત્તે સ્વાહા બોલવું, અગ્નિમાં ઘી-તલ હોમવા એ જ યજ્ઞ છે. યોગેશ્વર તો આવો એક પણ શબ્દ બોલ્યા નથી.

તમને આ વાત સમજાતી નથી તેનું કારણ શું ? ગીતાના શબ્દેશબ્દને ખોલી ખોલીને રટણ કર્યા પછી પણ તમારા હાથમાં તો કેવળ વાક્યરચનાઓ જ કેમ રહે છે ? તમને કોઈ જ યથાર્થ જાણકારી કેમ પ્રાપ્ત થતી નથી ? વાસ્તવમાં માનવી જન્મ પછી જેમ જેમ મોટો થાય છે તેમ તેમ એનો એનો વારસો (ઘર, દુકાન, જમીન-જાયદાદ, પદ-પ્રતિષ્ઠા, ગાય, ભેંસ, યંત્ર-ઓજારો વગેરે) મળે છે. બરાબર એ જ રીતે એને કેટલીક રૂઢિઓ, પરંપરા, પૂજાવિધિઓ પણ વારસામાં મળે છે. તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓની ગણતરી તો ભારતમાં પ્રાચીનકાળથી થયેલી છે. વિશ્વમાં એનાં ગણ્યાં ગણાય નહિ એટલાં રૂપ છે. બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ તે પોતાનાં માતાપિતા, ભાઈબહેન, આડોશપાડોશમાં એની પૂજા નિહાળે છે. પરિવારમાં પ્રવર્તતી પૂજાપદ્ધતિની એના હૈયા-મસ્તિષ્કમાં અમીટ છાપ પડી જાય છે. એને દેવીઓની ઉપાસના પ્રાપ્ત થશે તો જીવનભર 'દેવી-દેવી'નું રટણ કરશે. પરિવારમાં 'ભૂત-પૂજા' મળી તો ભૂત-ભૂત રટશે. કોઈ શિવ, તો કોઈ કૃષ્ણ, તો કોઈ કંઈક ને કંઈક પકડીને જીવે છે. એ એને છોડી શકતો નથી.

આવા ભ્રાંત મનુષ્યને ગીતા જેવું કલ્યાણકારી શાસ્ત્ર મળી જાય તો પણ તે સમજી શકશે નહિ. એ કદાચ પૈતૃક સંપત્તિ – ધનદોલતનો વારસો તો છોડી શકશે, પરંતુ આ રૂઢિઓ અને ધર્મની પકડ છોડી નહિ શકે. પૈતૃક સંપત્તિ છોડીને તો તમે હજારો માઈલ દૂર જઈ શકો, પરંતુ દિલ અને

દિમાગમાં ઊંડે અંકિત થયેલા આ રૂઢિગત વિચારો ત્યાં પણ તમારો કેડો નહિ મૂકે. તમે તમારું મસ્તક કાપીને અલગ તો મૂકી શકતા નથી. આથી જ તમે યથાર્થ શાસ્ત્રને પણ આવી રૂઢિઓ, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ અને પૂજાવિધિઓના માળખામાં જ ઢાળીને જોવા માગો છો. જો એને તે ચોકઠામાં ઢાળી શકાય, વાતનો ક્રમ ગોઠવાઈ જાય તો તમે એને જ સાચું માનવા લાગો છો અને એ નિયત ચોકઠામાં વાત ઢાળી ન શકાય તો તેને ખોટી માનો છો. આથી જ તમને ગીતાનું રહસ્ય સમજાતું નથી. ગીતાનું રહસ્ય રહસ્ય જ બની રહે છે. એના સાચા પારખુ તો સંત અથવા સદ્‌ગુરુ જ છે. ગીતા શું કહે છે એ તો તેઓ જ બતાવી શકે, બધા તે જાણી શકતા નથી. તેથી એ વાતો કોઈ મહાપુરુષના સાંનિધ્યમાં સમજીએ એ જ સર્વ માટે સુલભ ઉપાય છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ આ વાત પર ભાર મૂક્યો છે.

ગીતા કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ, જાતિ, વર્ગ, પંથ, દેશકાળ કે કોઈ રૂઢિગ્રસ્ત સંપ્રદાયનો ગ્રંથ નથી, પરંતુ તે તો સાર્વલૌકિક સર્વકાલીન ધર્મગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ પ્રત્યેક દેશ, પ્રત્યેક જાતિ તથા પ્રત્યેક સ્તરનાં સ્ત્રીપુરુષ સૌ માટે છે. બીજાની વાતો સાંભળીને કે અન્ય કોઈથી પ્રભાવિત થઈ મનુષ્યે પોતાના અસ્તિત્વ પર જ સીધો પ્રભાવ પડે એવો નિર્ણય લેવો જોઈએ નહિ. પૂર્વગ્રહથી મુક્ત થઈ સત્યની ખોજ કરનાર માટે આ આર્ષ-ગ્રંથ છે, તેજસ્તંભ છે. હિંદુઓ વેદ જ પ્રમાણ છે એવો આગ્રહ સેવે છે. વેદ એટલે જ્ઞાન, પરમાત્માની જાણકારી. એ પરમાત્મા ન તો સંસ્કૃતમાં છે, ન તો સંહિતાઓમાં છે. પુસ્તક તો એનો સંકેત માત્ર છે. હકીકતમાં તો પરમાત્મા હૃદયમાં જ પ્રગટે છે.

વિશ્વામિત્ર ચિંતન કરી રહ્યા હતા. એમની ભક્તિ જોઈ બ્રહ્માજી આવ્યા. એમણે કહ્યું, 'આજથી તમે ઋષિ છો.' વિશ્વામિત્રને સંતોષ ન થયો. તે તો ધ્યાનમાં મગ્ન રહ્યા. થોડા સમય બાદ દેવતાઓ સાથે બ્રહ્મા ફરી આવ્યા અને બોલ્યા, 'આજથી તમે રાજર્ષી છો.' પરંતુ વિશ્વામિત્રના મનનું સમાધાન ન થયું. એમણે તો અનવરત ધ્યાન – તપ ચાલુ રાખ્યું. બ્રહ્મા દૈવી સંપત્તિથી સાથે પુનઃ આવ્યા અને જણાવ્યું કે આજથી તમે મહર્ષિ છો. વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'ના, આપ મને જિતેન્દ્રિય બ્રહ્મર્ષિ કહો.' બ્રહ્માજીએ કહ્યું, 'હજુ આપ જિતેન્દ્રિય થયા નથી.' વિશ્વામિત્ર ફરીથી ધ્યાનમાં ઊંડા ઊતરી

ગયા. એમના મસ્તકમાંથી તપશ્ચર્યાનું તેજ પ્રસરવા લાગ્યું. ત્યારે દેવતાઓએ બ્રહ્માને આનું નિવેદન કર્યું. બ્રહ્મા ફરી વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા, 'ઋષિ, હવે આપ સાચા બ્રહ્મર્ષિ છો.' વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'હું બ્રહ્મર્ષિ છું તો વેદ મારું વરણ કરે.' વેદ વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં પ્રગટ્યા. જે તત્ત્વ સમજાતું નહતું, તે મળી ગયું. આ જ્ઞાન જ વેદ છે, વેદ એટલે પોથી નહિ. જ્યાં વિશ્વામિત્ર વસતા હતા વેદનું નિવાસસ્થાન પણ ત્યાં જ હતું.

શ્રીકૃષ્ણ પણ આ જ કહે છે, 'સંસાર અવિનાશી પીપળાનું વૃક્ષ છે. ઉપર પરમાત્મા એનું મૂળ છે અને નીચે પ્રકૃતિ પર્યંત શાખાઓ છે. જે વ્યક્તિ પ્રકૃતિનો અંત લાવીને પરમાત્માને જાણી લે છે તે જ વેદજ્ઞ છે. અર્જુન, હું જ વેદજ્ઞ છું.' આમ પ્રકૃતિના પ્રસાર અને અંતની સાથે જ પરમાત્માની અનુભૂતિ થાય છે, એનું જ નામ વેદ છે. આ અનુભૂતિ પ્રભુકૃપાનું ફળ છે. વેદને એટલે જ અપૌરુષેય કહ્યો છે. મહાપુરુષ અપૌરુષેય હોય છે. એના માધ્યમથી, એની મારફત પરમાત્મા જ બોલે છે. તેથી સંતો પરમાત્માના સંદેશ-પ્રસારક (ટ્રાન્સમીટર) બની જાય છે. શબ્દજ્ઞાનના આધારથી જ એમની વાણીમાં રહેલા સત્યને પારખી શકાતું નથી. જે વ્યક્તિ ક્રિયાત્મક માર્ગે ચાલીને આ અપૌરુષેય (Non-Person) સ્થિતિને પામે છે, જેમનો અહમ્ પરમાત્મામાં વિલીન થઈ ચૂક્યો છે તે જ આ સત્યને જાણી શકે છે.

વાસ્તવમાં વેદ અપૌરુષેય છે, પરંતુ બોલનારા તો સો-દોઢસો મહાપુરુષો જ હતા. એમની વાણીનું સંકલન 'વેદ' કહેવાય છે, પરંતુ શાસ્ત્ર લખવામાં આવે, ગ્રંથસ્થ કરાય ત્યારે સામાજિક વ્યવસ્થાના નિયમ પણ એની સાથે લખવામાં આવે છે. મહાપુરુષના નામે હોય તેથી લોકો પણ તે અનુસાર આચરણ કરવા લાગે છે. અલબત્ત, ધર્મ સાથે એને દૂરનો પણ સંબંધ હોતો નથી. આધુનિક યુગમાં મંત્રીઓની આગળ-પાછળ ઘૂમીને સાધારણ નેતા પણ અધિકારીઓ પાસે પોતાનું કામ કરાવી લે છે. વાસ્તવમાં મંત્રી આવા નેતાઓને તો ઓળખતા પણ હોતા નથી. આ જ રીતે સામાજિક વ્યવસ્થાપક પણ મહાપુરુષની આડ લઈને પોતાના જીવનનિર્વાહની વ્યવસ્થા ગ્રંથોમાં લિપિબદ્ધ કરાવી લે છે. એનો સામાજિક ઉપયોગ તાત્પૂરતો જ હોય છે. વેદોની બાબતમાં પણ આમ જ છે. એમનું અમર સત્ય ઉપનિષદોમાં ગ્રંથસ્થ છે. એ જ ઉપનિષદોનો સારાંશ યોગેશ્વર

શ્રીકૃષ્ણની વાણી 'ગીતા' છે. ટૂંકમાં ગીતા અપૌરુષેય 'વેદ'રૂપી રસ-સાગરમાંથી સંગૃહીત કરેલું ઉપનિષદ-સુધાનું સાર-સર્વસ્વ છે.

આમ, પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રત્યેક મહાપુરુષ સ્વયં એક ધર્મગ્રંથ છે. એમની વાણીનું સંકલન વિશ્વમાં ક્યાંક થાય તો તે શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ કેટલાક ધર્મધુરંધરોનું કહેવું એવું છે કે, 'જેટલું કુરાનમાં લખ્યું છે એટલું જ સાચું છે. હવે કુરાન નહિ ઊતરે' 'ઈસા મસીહા ઉપર વિશ્વાસ કર્યા વિના સ્વર્ગ નહિ મળી શકે, તે જ ઈશ્વરનું એકમાત્ર સંતાન છે. હવે આવો મહાપુરુષ ફરી અવતરશે જ નહિ.' આવી રૂઢિગત વિચારધારાઓ છે. આ જ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી લેવામાં આવે તો એની જ ભૂલનું પુનરાવર્તન થશે.

'ગીતા' સાર્વભૌમ છે. ધર્મના નામથી પ્રચલિત વિશ્વના તમામ ગ્રંથોમાં ગીતાનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, અનન્ય છે. તે કેવળ ધર્મશાસ્ત્ર જ નથી, પરંતુ અન્ય ધર્મગ્રંથોમાં નિહિત સત્ય માટેનો માપદંડ છે. ગીતા એક એવી કસોટી છે, નિકષ છે જેની કસોટીએ ચડતાં પ્રત્યેક ધર્મગ્રંથોનું સત્ય આપોઆપ પ્રગટ થઈ જાય છે. પરસ્પર વિરોધી વિધાનોનું સમાધાન પણ મળી જાય છે. પ્રત્યેક ધર્મગ્રંથમાં, સંસારમાં જીવવા-ખાવાની કલા અને કર્મકાંડનું વિશેષ વર્ણન છે. જીવનને આકર્ષક બનાવવા માટે એમણે કરવાની અને ન કરવાની વાતોના રોમાંચક, રોચક અને ભયાનક વર્ણનોથી ધર્મગ્રંથ ભર્યા પડ્યા છે. કર્મકાંડની આ પરંપરાને લોકો ધર્મ સમજવા લાગે છે. જીવનનિર્વાહની કલા માટે રચાયેલી પૂજાવિધિઓમાં દેશકાળ અને સંજોગાનુસાર પરિવર્તન થતું રહે છે. ધર્મના નામ પર સમાજમાં થતા ઝઘડાઓનું આ એકમાત્ર કારણ છે, પરંતુ ગીતા આ ક્ષણિક વ્યવસ્થાઓથી ઉપર આત્મિક પૂર્ણતામાં સ્થાપિત કરનારું ક્રિયાત્મક અનુશીલન છે. તેનો એક પણ શ્લોક ભૌતિક જીવનની પ્રાપ્તિ માટે નથી. એનો પ્રત્યેક શ્લોક આંતરિક યુદ્ધ – આરાધનાની માગ છે. કહેવાતા ધર્મગ્રંથોની જેમ ગીતા તમને સ્વર્ગ-નર્કના દ્વંદ્વમાં ફસાવીને છોડી દેતી નથી, પરંતુ એવા અમરત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, કે પછી જન્મમૃત્યુનું કોઈ બંધન રહેતું નથી.

પ્રત્યેક મહાપુરુષની પોતાની આગવી શૈલી અને કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દો હોય છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં 'કર્મ', 'યજ્ઞ', 'વર્ણ',

'વર્ણસંકર', 'યુદ્ધ', 'ક્ષેત્ર', 'જ્ઞાન' વગેરે શબ્દો પર વારંવાર ભાર મૂક્યો છે. આ શબ્દોનો પોતાનો અર્થ છે. એની પુનરાવૃત્તિમાં પણ એનું પોતાનું આગવું સૌંદર્ય છે. આ રૂપાંતરમાં પણ આ શબ્દોને એ જ અર્થમાં લેવામાં આવ્યા છે, અને જરૂરી હોય ત્યાં એની વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવી છે. ગીતાનું આકર્ષણ નીચે લખેલા પ્રશ્નોમાં છે, જેનો મર્મ આધુનિક સમાજ ખોઈ ચૂક્યો છે. 'યથાર્થ ગીતા'માં આ શબ્દો નીચે મુજબ છે.

૧. **શ્રીકૃષ્ણ :** એક યોગેશ્વર હતા.

૨. **સત્ય**નો અર્થ આત્મા જ સત્ય છે

૩. **સનાતન :** આત્મા સનાતન છે. પરમાત્મા સનાતન છે.

૪. **સનાતન ધર્મ** પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવનાર ક્રિયા છે.

૫. **યુદ્ધ :** દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓનો સંઘર્ષ યુદ્ધ છે. આ બંને વૃત્તિઓ અંતઃકરણની છે. આ બંનેનો અંત એટલે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ પરિણામ છે.

૬. **યુદ્ધસ્થાન :** આ માનવશરીર તથા મન સમેત ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ એ જ યુદ્ધભૂમિ છે.

૭. **જ્ઞાન :** પરમાત્માની પ્રત્યક્ષ જાણકારી જ્ઞાન છે.

૮. **યોગ :** સંસારના સંયોગ-વિયોગથી રહિત અવ્યક્ત બ્રહ્મનું મિલન એટલે યોગ.

૯. **જ્ઞાનયોગ :** આરાધના જ કર્મ છે. પોતાના પર નિર્ભર રહીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું એ જ્ઞાનયોગ છે,

૧૦. **નિષ્કામ કર્મયોગ :** ઇષ્ટદેવ પર શ્રદ્ધા રાખીને, સમર્પણની ભાવના સાથે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું નિષ્કામ કર્મયોગ છે.

૧૧. **શ્રીકૃષ્ણે કયું સત્ય દર્શાવ્યું ? :** તત્ત્વદર્શકોએ પહેલાં જોયેલું અને હવે પછી પણ જોશે તે સત્યને શ્રીકૃષ્ણે દર્શાવ્યું છે.

૧૨. **યજ્ઞ :** સાધનાના વિધિ-વિશેષનું નામ યજ્ઞ છે.

૧૩. **કર્મ :** યજ્ઞને કાર્યરૂપ આપવું એ જ કર્મ છે.

૧૪. **વર્ણ :** આરાધનાની એક જ વિધિ છે, એનું નામ કર્મ છે. એને ચાર વર્ગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. તે જ ચાર વર્ણ છે. અહીં જાતિની નહિ પણ એક જ સાધકના મનની ઉચ્ચ-નિમ્ન એવી કક્ષાની વાત છે.

૧૫. **વર્ણસંકર :** પરમાત્માના પથથી ચલિત થવું, સાધનામાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થવો તે વર્ણસંકરતા છે.

૧૬. **મનુષ્યની કક્ષા :** અંતઃકરણની પ્રકૃતિ અનુસાર મનુષ્યના બે પ્રકાર છે – એક દેવતાઓ જેવો અને બીજો અસુરો જેવો. મનુષ્યની આ બે જાતિ છે. જે પ્રકૃતિથી નિર્ધારિત થાય છે અને આ કક્ષામાં વધઘટ થયા કરે છે.

૧૭. **દેવતા :** હૃદયમાં પરમતત્ત્વનું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુણોનો સમૂહ છે. બાહ્ય દેવતાઓની પૂજા એ મૂઢબુદ્ધિની દેન છે.

૧૮. **અવતાર :** વ્યક્તિના હૃદયમાં હોય છે, બહાર નહિ.

૧૯. **વિરાટદર્શન :** યોગીના હૃદયમાં ઈશ્વર દ્વારા પ્રાપ્ત અનુભૂતિ છે. ભગવાન સાધકમાં દૃષ્ટિ બનીને ઊભો રહે છે ત્યારે તેને વિરાટનું દર્શન થાય છે.

૨૦. **પૂજનીય દેવ :** ઈષ્ટ એકમાત્ર પરાત્પર બ્રહ્મ જ પૂજનીય દેવ છે. એ હૃદયમાં વિરાજમાન છે. એની પ્રાપ્તિનો સ્રોત અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં સ્થિત પ્રાપ્તિવાળા મહાપુરુષો છે.

હવે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સમજવા ત્રણ અધ્યાય સુધી અભ્યાસ કરવો પડશે અને તેરમા અધ્યાય સુધી પહોંચતાં તમે સ્પષ્ટ સમજવા માંડશો કે શ્રીકૃષ્ણ યોગી હતા. બીજા અધ્યાયથી જ સત્ય પ્રગટ થવા માંડશે. સનાતન અને સત્ય એકબીજાના પૂરક છે, એ વાત બીજા અધ્યાયથી જ સ્પષ્ટ થશે. અધ્યાય ચાર સુધી યુદ્ધ સ્પષ્ટ થવા માંડશે. અગિયારમા અધ્યાય સુધીમાં શંકા નિર્મૂળ થઈ જશે. આમ તો સોળમા અધ્યાય સુધી જોવું જોઈએ. યુદ્ધભૂમિ માટે અધ્યાય તેરનું વારંવાર અધ્યયન કરવું પડશે.

'જ્ઞાન' અને ચોથા અધ્યાયથી સ્પષ્ટતા થશે અને તેરમા અધ્યાયમાં એ વાત સમજાશે કે પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શનનું નામ જ્ઞાન છે. યોગ વિશે છઠ્ઠા અધ્યાય સુધીમાં સમજી શકશો. આમ તો અંત સુધી યોગના વિભિન્ન ભાગોની પરિભાષા છે. જ્ઞાનયોગ અધ્યાય ત્રણથી છ સુધીમાં સ્પષ્ટ થશે. આથી આગળ જોવાની કોઈ વિશેષ આવશ્યકતા નથી. નિષ્કામ કર્મયોગ બીજા અધ્યાયથી શરૂ કરીને અંત સુધી છે. યજ્ઞ માટે અધ્યાય ત્રીજા ચોથા સુધી અભ્યાસ કરો એટલે સમજાઈ જશે.

'કર્મ' શબ્દ પ્રથમ વાર અધ્યાય ૨-૩૯માં વપરાયો છે. આ શ્લોકથી ચોથા અધ્યાય સુધી અભ્યાસ કરવાથી કર્મનો અર્થ આરાધના - આ ભજન શા માટે છે એ વાત સમજાઈ જશે. સોળમો અને સત્તરમો અધ્યાય આ જ વાત સત્ય છે એ વિચાર સ્થાપિત કરે છે. વર્ણસંકર અંગે અધ્યાય ત્રણમાં અને અવતાર અંગે અધ્યાય ચોથામાં સ્પષ્ટતા થશે. વર્ણ-વ્યવસ્થા માટે અઢારમો અધ્યાય જોવો પડશે. એમ તો અધ્યાય ત્રીજા અને ચોથામાં એવા સંકેત છે. મનુષ્યની દેવ-દાનવ જાતિની વાત અધ્યાય સોળમાં છે. વિરાટદર્શન દસથી અગિયાર અધ્યાય સુધીમાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સાત, નવ અને પંદરમા અધ્યાયમાં પણ આ જ વાત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સાત, નવ અને અગિયારમા અધ્યાયમાં બાહ્ય દેવતાઓની અસ્તિત્વહિનતા સ્પષ્ટ કરી છે. પરમાત્માના પૂજનનું સ્થળ હૃદય જ છે જેમાં ધ્યાન, શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસનું ચિંતન વગેરે અંગેની ક્રિયાઓ એકાંતમાં બેસીને (મંદિર-મૂર્તિ સામે નહિ) કરવામાં આવે છે. ત્રીજા, ચોથા, છઠ્ઠા અને અઢારમા અધ્યાયમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. વિશેષ વિચારવાનું પ્રયોજન શું છે ? જો છઠ્ઠા અધ્યાય સુધી જ અભ્યાસ કરી લેવામાં આવે તોપણ યથાર્થ ગીતાનો મૂળ આશય સમજમાં આવી જશે.

ગીતા જીવિકા સંગ્રામનું સાધન નથી, પરંતુ જીવન-સંગ્રામમાં શાશ્વત વિજય પ્રાપ્ત થાય તે માટેની વ્યવહારુ તાલીમ છે. આથી જ તે વાસ્તવિક વિજય અપાવનાર યુદ્ધ-ગ્રંથ છે, પરંતુ ગીતાકથિત યુદ્ધ તલવાર, ધનુષ્ય, બાણ, ગદા કે પરશુથી લડાતું ભૌતિક કે સાંસારિક યુદ્ધ નથી અને આવાં યુદ્ધોમાં કોઈ શાશ્વત વિજય પણ હોતો નથી. આ તો સત્-અસત્ વૃત્તિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. અહીં રૂપકાત્મક વર્ણનની પરંપરા અપનાવાઈ છે. વેદમાં

ઇન્દ્ર અને વૃત્ર, વિદ્યા અને અવિદ્યા, પુરાણોમાં દેવ-અસુર સંગ્રામ, મહાકાવ્યોમાં રામ-રાવણ અને કૌરવ-પાંડવો વચ્ચેના સંઘર્ષ જેવા સંઘર્ષો ને ગીતામાં ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર, દૈવી સંપદ્ તથા આસુરી સંપદ્, સજાતીય-વિજાતીય, સદ્ગુણો-દુર્ગુણો વચ્ચેના સંઘર્ષની વાત કરવામાં આવી છે.

આ સંઘર્ષ જ્યાં થાય છે તે સ્થાન ક્યાં છે ? ગીતાનું ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર ભારતનો કોઈ ભૂખંડ નથી, પરંતુ સ્વયં ગીતાકારના શબ્દોમાં કહીએ તો, **इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते** આ શરીર જ એક ક્ષેત્ર છે. એમાં વાવેલ સારું-ખરાબ બીજ સંસ્કાર રૂપમાં હંમેશાં ઊગે છે. દસ ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, પાંચ વિકાર અને ત્રણ ગુણોના વિકાર આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે. પ્રકૃતિદત્ત આ ત્રણ ગુણોથી વિવશ થઈને મનુષ્યને કર્મ કરવું પડે છે. તે એક પણ કાર્ય કર્યા વિના રહી શકતો નથી.

पुनरपि जननम् पुनरपि मरणम्
पुनरपि जननी जठरे शयनम् ॥

જન્મજન્માંતરોથી આ જ કાર્યમાં સમય પસાર થઈ રહ્યો છે. આ જ કુરુક્ષેત્ર છે. સદ્ગુરુના માધ્યમ દ્વારા યોગ્ય સાધનોનો માર્ગ અપનાવીને સાધક જ્યારે પરમધર્મ પરમાત્મા તરફ વળે છે ત્યારે આ ક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર બની જાય છે. આ શરીર જ ક્ષેત્ર છે.

આ શરીરના અંતરાલમાં અંતઃકરણની બે પ્રવૃત્તિઓ પુરાતન છે : દૈવી સંપદ્ અને આસુરી સંપદ્. દૈવી સંપદ્માં છે પુણ્યરૂપી પાંડુ અને કર્તવ્યરૂપી કુંતી. પુણ્ય જાગ્રત થાય તે પહેલાં મનુષ્ય જે કંઈ કર્તવ્ય સમજીને કરે છે, પોતાની સમજ મુજબ તો તે કર્તવ્ય જ કરે છે. પરંતુ તેથી કર્તવ્ય બનતું નથી, કેમકે પુણ્ય વિના કર્તવ્ય સમજી જ શકાતું નથી. કુન્તીએ પાંડુ સાથેના સંબંધ પહેલાં જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું – તે જ કર્ણ. તે આજીવન કુંતીના પુત્રો સાથે લડતો જ રહ્યો. પાંડવોનો દુર્ધર્ષ શત્રુ અગર કોઈ હોય તો તે કર્ણ. વિજાતીય કર્મ જ કર્ણ છે, તે બંધનકારી છે. એમાં પરંપરાગત રૂઢિઓનું ચિત્રાણ છે. પૂજાવિધિઓ પિંડ છોડતી નથી. પુણ્ય જાગ્રત થતાં ધર્મરૂપી યુધિષ્ઠિર, અનુરાગરૂપી અર્જુન, ભાવરૂપી ભીમ, નિયમરૂપી નકુલ, સત્સંગરૂપી સહદેવ, સાત્ત્વિકતારૂપી સાત્યકિ કાયામાં માનસિક કાશીરાજ કર્તવ્ય દ્વારા ભવ પર વિજય કુંતીભોજ, વગેરે ઇષ્ટોન્મુખી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો ઉત્કર્ષ થાય છે. આની સંખ્યા સાત

અક્ષૌહિણી છે. અક્ષ એટલે દૃષ્ટિ. સત્યમયી દૃષ્ટિથી જેનું ઘડતર થાય છે તે દૈવી સંપત્તિ. પરમધર્મ પરમાત્મા સુધીનું અંતર કાપવા માટેનાં આ સાત સોપાનો-પગથિયાં એ સાત ભૂમિકા છે. આ કોઈ વિશિષ્ટ ગણતરી નથી. વાસ્તવમાં આ પ્રવૃત્તિઓ અનંત છે.

બીજી બાજુ છે 'કુરુક્ષેત્ર', જેમાં દશ ઇન્દ્રિયો અને એક મન એમ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના છે. મન સહિત ઇન્દ્રિયલક્ષી દૃષ્ટિકોણ સાથે જેનું ગઠબંધન છે તે છે આસુરી સંપદ્. એમાં છે અજ્ઞાનરૂપી ધૃતરાષ્ટ્ર. જે સત્ય જાણવા છતાં અંધ બની રહ્યા છે. એની સહચારિણી ગાંધારી એટલે કે ઇન્દ્રિય-આધારિત પ્રવૃત્તિ. એની સાથે છે મોહરૂપી દુર્યોધન. દુર્બુદ્ધિરૂપ દુઃશાસન, વિજાતીય કર્મરૂપી કર્ણ. ભ્રમરૂપી ભીષ્મ, દ્વૈતના આચરણરૂપી દ્રોણાચાર્ય, આસક્તિરૂપી અશ્વત્થામાં વિકલ્પરૂપી વિકર્ણ, અધૂરી સાધનામાં કૃપાના આચરણરૂપી કૃપાચાર્ય અને એ બધાની વચ્ચે સ્થિતિ છે જીવરૂપી વિદૂર. જે અજ્ઞાનમાં રહેવા છતાં દૃષ્ટિ પાંડવો પર એટલે કે પુણ્યથી પ્રવાહિત પ્રવૃત્તિ પર રાખે છે. કેમકે આત્મા પરમાત્માનો શુદ્ધ અંશ છે. આ રીતે આસુરી સંપત્તિ પણ અનંત છે. ક્ષેત્ર એક જ છે – આ શરીર, પરંતુ એમાં લડનાર પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારની છે. એક પ્રકૃતિમાં વિશ્વાસ પ્રેરે છે નીચ, અધમ યોનિઓનું કારણ બને છે, તો બીજી પરમપુરુષ પરમાત્મામાં વિશ્વાસ અને પ્રવેશ કરાવે છે. તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની નિશ્રામાં માણસ ક્રમશ સાધના કરીને દૈવી સંપત્તિનો ઉત્કર્ષ સાધે છે અને આસુરી સંપત્તિનું હંમેશા માટે શમન થઈ જાય છે. કોઈ વિકાર જ ન રહે, મન પર સંપૂર્ણ કાબૂ આવી જાય અને આ રીતે નિયંત્રિત મન પર વિલીન થઈ જાય ત્યારે દૈવી સંપત્તિની આવશ્યકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. અર્જુને જોયું કે કૌરવ પક્ષ ઉપરાંત પાંડવ પક્ષના યોદ્ધા પણ યોગેશ્વરમાં સમાવિષ્ટ થઈ રહ્યા છે. આસુરી સંપત્તિની સાથોસાથ દૈવી સંપત્તિ પણ વિલીન થઈ જતાં અંતિમ શાશ્વત પરિણામ મળી જાય છે. ત્યાર બાદ મહાપુરુષ કદાચ કાંઈ પણ કરે તો તે કેવળ અનુયાયીઓના માર્ગદર્શન માટે જ કરે છે.

લોકસંગ્રહની આ ભાવનાથી મહાપુરુષોએ આ સૂક્ષ્મ મનોભાવોને સ્થૂલરૂપ આપીને એમનું વર્ણન કર્યું છે. ગીતા છંદોબદ્ધ, વ્યાકરણમાન્ય રચના છે, પરંતુ એનાં પાત્રો પ્રતીકાત્મક છે. અમૂર્ત યોગ્યતાનાં મૂર્ત રૂપ માત્ર છે.

ગીતાના પ્રારંભમાં ત્રીસ-ચાલીસ પાત્રોનાં નામ આપ્યાં છે. એમાંથી અડધાં સજાતીય છે, અડધાં વિજાતીય. કેટલાંક પાંડવ પક્ષનાં છે, કેટલાંક કૌરવ પક્ષનાં છે. વિશ્વરૂપદર્શનના સમયે એમાંથી ચાર-છ પુનઃ આવે છે. અન્યથા સંપૂર્ણ ગીતામાં આ નામોની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી નથી. એકમાત્ર અર્જુનનું પાત્ર જ એવું છે જે આરંભથી અંત સુધી યોગેસ્વરની સમક્ષ છે. આ અર્જુન સનાતન કુલધર્મને માટે વિકલ છે, પરંતુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ એને અજ્ઞાની ગણાવીને નિર્દેશ કરે છે કે આત્મા જ સનાતન છે, શરીર નાશવંત છે, એટલે યુદ્ધ કર. આ આદેશથી સ્પષ્ટ થતું નથી કે અર્જુન કૌરવોને જ મારે. પાંડવ પક્ષમાં પણ શરીરધારીઓ તો હતા. બંને બાજું સગાં-સંબંધીઓ હતા. સંસ્કારો પર આધારિત શરીર શું તલવારથી કાપીને સમાપ્ત કરી શકશે ? શરીર નાશવંત છે ત્યારે જેનું અસ્તિત્વ જ નથી તે અર્જુન કોણ છે ? શ્રીકૃષ્ણ કોની રક્ષા માટે ઊભા હતા ? શું કોઈ શરીરધારીના રક્ષણ માટે આવ્યા હતા ? શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, 'જે શરીર માટે પરિશ્રમ કરે છે તે પાપી – મૂઢબુદ્ધિ પુરુષ વ્યર્થ જીવે છે.' અગર શ્રીકૃષ્ણ કોઈ શરીરધારીના રક્ષણ માટે ઊભા હોય તો તે પણ મૂઢબુદ્ધિ છે, વ્યર્થ જીવન જીવનાર છે. વસ્તુતઃ અનુરાગ જ અર્જુન છે.

અનુરાગી માટે મહાપુરુષ હંમેશાં ઊભા છે. અર્જુન શિષ્ય હતો અને શ્રીકૃષ્ણ એક સદ્‌ગુરુ હતા. વિનયથી નમ્ર બનીને એણે કહ્યું હતું કે, ધર્મમાર્ગમાં મારું મન મોહવશ થયું છે. એથી હું આપને પૂછું છું. જે શ્રેય (પરમ કલ્યાણકારી) હોય તેનો મને ઉપદેશ આપો. અર્જુન શ્રેય ચાહતો હતો, પ્રેય (ભૌતિક પદાર્થ) નહિ. માત્ર કહીને અટકી ન જાઓ. મને આદેશ આપો, સાંભળો, હું તમારો શિષ્ય છું. તમારા શરણમાં છું. આ રીતે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ દેખાય છે કે અર્જુન આર્ત અધિકારી છે અને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સદ્‌ગુરુ છે. તે સદ્‌ગુરુ હંમેશાં અનુરાગીની સાથે રહે છે અને માર્ગદર્શન આપે છે.

ભાવુકતાથી અવશ બનીને કોઈ વ્યક્તિ પૂજ્ય મહારાજજી સાથે રહેવાનો આગ્રહ કરતી, ત્યારે તેઓ કહેતા, "જાઓ શરીરથી ગમે ત્યાં રહો, મનથી મારી પાસે આવો. સવાર-સાંજ રામ, શિવ, ૐ એમ કહી એક-બે અઢી અક્ષરના નામનો જપ કરો અને મારા સ્વરૂપનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરો. એક ક્ષણ પણ સ્વરૂપને પકડી શકશો તો જેનું નામ ભજન છે તે હું

તમને આપીશ. એનાથી વધારે પકડવા માંડશો તો હૃદયમાંથી રથી બનીને સદૈવ તમારી સાથે રહીશ.'' જ્યારે સૂરત હાથમાં આવી જાય છે ત્યારે મહાપુરુષ એટલા નજીક આવી જાય છે. જેટલા હાથ-પગ-નાક-કાન વગેરે તમારી પાસે હોય છે. તમે હજારો કિલોમીટર દૂર ભલે હો, તે હંમેશાં તમારી સમીપ છે. મનમાં વિચારો ઊઠે તે પહેલાં જ તે માર્ગદર્શન કરાવવા માંડે છે. અનુરાગીના હૃદયમાં તે મહાપુરુષ સદૈવ આત્માની અભિન્ન થઈને જાગ્રત રહે છે. અર્જુન અનુરાગનું પ્રતીક છે.

ગીતાના અગિયારમાં અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય નીરખીને પોતાની ક્ષુદ્ર ન્યૂનતાઓ માટે ક્ષમાયાચના કરવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ક્ષમા કરી. કેમકે યાચનાને અનુરૂપ સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેઓએ કહ્યું, 'અર્જુન, મારા આ સ્વરૂપને ન તો પહેલા કોઈએ જોયું છે અને ન ભવિષ્યમાં કોઈ જોઈ શકશે.' આમ હોય તો ગીતા આપણા માટે વ્યર્થ છે. કેમકે, આ દર્શનની યોગ્યતા અર્જુન પૂરતી મર્યાદિત હતી. જોકે, એ સમયે સંજય તો જોતો રહ્યો હતો. પહેલાં પણ એમણે કહેલું, ઘણા યોગીઓ જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થઈને મારો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યા છે. અંતમાં આ મહાપુરુષ કહેવા શું માગે છે ? વાસ્તવમાં અનુરાગ જ અર્જુન છે, જે તમારા હૃદયની ભાવના-વિશેષ છે. અનુરાગરહિત પુરુષ ન પહેલાં ક્યારેય દેખી શક્યો છે ન ભવિષ્યમાં ક્યારેય દેખી શકશે. **मिलहिं न रघुपति बिनु अनुरागा । किये कोटि जप योग विरागा ।** આમ અર્જુન એક પ્રતીક છે. અને પ્રતીક ન હોય તો ગીતાનો પીછો કરવાની જરૂર નથી. ગીતા તમારે માટે નથી. ત્યારે તો તે દર્શનની યોગ્યતા અર્જુન પૂરતી જ મર્યાદિત હતી.

અધ્યાયના અંતમાં યોગેશ્વર જણાવે છે, ''અર્જુન, અનન્ય ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી આ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવા માટે (જેવી રીતે તેં જોયા) તત્ત્વથી સ્પષ્ટ જાણવા અને ભળી જવા માટે પણ હું સુલભ છું.'' અનન્ય ભક્તિ અનુરાગનું બીજું રૂપ છે. અને આ અર્જુનનું પણ સ્વરૂપ છે. અર્જુન કોઈ પથિકનું પ્રતીક છે. આમ ગીતાનાં પાત્રો પ્રતીકાત્મક છે. ઉચિત સ્થળે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઇતિહાસમાં કોઈ શ્રીકૃષ્ણ કે અર્જુન થયા હોય કે ન થયા હોય, કોઈ વિશ્વયુદ્ધ થયું હોય કે ન થયું હોય પણ ગીતામાં ભૌતિક યુદ્ધનું ચિત્રણ કદાપિ નથી. આવા ઐતિહાસિક યુદ્ધના મોરચા પર અર્જુન ગભરાયો હતો,

સેના નહિ, સેના તો લડવા માટે તત્પર ઊભી હતી. શું શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ આપીને સવ્યસાચી અર્જુનને સેનાયોગ્ય બનાવ્યો ? વસ્તુતઃ સાધના સંપૂર્ણતયા લખાણમાં આવી શકતી નથી. બધું વાંચી લીધા પછી પણ ચાલવાનું તો બાકી જ રહે છે. આ પ્રેરણા યથાર્થ ગીતા છે.

સદ્‌ગુરુ કૃપાશ્રયી,
જગતબંધુ
સ્વામી અડગડાનંદ